

mensen die een brief aan de gemeente schreven als zij in de tram niet correct waren behandeld door het personeel of als ze vonden dat de riolering niet deugde of als zij zich beledigd of bedreigd voelden. De gemeente moest bescherming bieden, bijvoorbeeld tegen het hinderlijke gedrag van lager geplaatsten of om het privédoel van de klagers te beschermen. De anderen moesten zich conformeren aan de normen van de briefschrijvers, die zichzelf opwierpen als de verdedigers van het algemeen belang. Zij verlangden in het algemeen niet, dat de gemeente nieuwe taken op zich nam, maar dat de vanouds bestaande overheidsbemoediging zou worden uitgebreid of verbeterd. Het toenemend overheidsingrijpen in de onderzochte periode was dus niet eenzijdig van bovenaf opgelegd, bijvoorbeeld onder invloed van het groeiend aantal professionele krachten, maar er werd ook nadrukkelijk door burgers om gevraagd.

De schrijfster heeft een interessant onderzoek verricht en het materiaal over het algemeen scherpzinnig en inventief geanalyseerd. Waarschijnlijk komen de vragen die bij mij zijn gerezen gedeeltelijk voort uit het feit dat sommige historici altijd meer willen weten. Andere vragen hebben te maken met methodische aspecten van het vak. Ik vat samen. Om de kernvragen van haar onderzoek te beantwoorden heeft zij de hoofdlijnen van de economische en sociale geschiedenis van Amsterdam geschetst. Parafaserend en met behulp van citaten geeft zij aan, hoe de briefschrijvers op de veranderingen in de tweede helft van de eeuw hebben gereageerd. Naar mijn smaak zou het op zijn plaats zijn geweest de representativiteit van het materiaal grondiger te bespreken dan zij heeft gedaan. Haar conclusies zouden aan waarde hebben gewonnen wanneer we te weten waren gekomen of de klagers het topje van een ijsberg zichtbaar maakten. Dat zou bijvoorbeeld nader onderzocht kunnen worden aan de hand van discussies in ingezonden brieven over onderwerpen die toen volop in de publieke belangstelling stonden. Omdat zij ook niet aangeeft hoe vaak bepaalde thema's in het materiaal voorkomen kan, de — laat ik maar zeggen— 'interne' representativiteit evenmin worden beoordeeld. Ik twijfel er geen moment aan of de schrijfster is geheel betrouwbaar als zij meldt dat iets vaak of zeer vaak in de brieven voorkomt. Maar het had geen kwaad gekund hier en daar zulke informatie met wat percentages te preciseren.

De ben benieuwd of verder onderzoek zal aantonen dat klagers elders in het land met vergelijkbare problemen bij de gemeente aanklopten. Uit *deze* brieven kan inderdaad worden afgeleid dat er in Amsterdam burgers waren die er de een of andere mening op nahielden. Maar hoe zat het in andere steden? Daar waren in het algemeen de omstandigheden anders. Wanneer de analyse van klachten die daar werden geuit, tot vergelijkbare conclusies zou leiden, kunnen de antwoorden die in dit boek worden gegeven algemener geldigheid krijgen.

P. D. 't Hart

C. Malandrino, *Scienza e socialismo. Anton Pannekoek (1873-1960)* (Milaan: Franco Angeli, 1987, 316 biz., Lit. 30.000).

Italië kent, anders dan Nederland, een sterke marxistische historiografische stroming, die in de afgelopen jaren weliswaar zelfkritischer is geworden, maar geenszins is uitgepubliceerd. Het is daarom niet zo verwonderlijk als het op het eerste gezicht lijkt, dat de eerste grondige levensbeschrijving van de Nederlandse marxist Anton Pannekoek niet door een landgenoot is geschreven, maar door een Italiaans historicus en politicoloog.

Pannekoek leerde aan het einde van de vorige eeuw niet alleen het werk van Marx kennen, maar

ook dat van de materialistische wetenschapsfilosoof Eugen Dietzgen (1828-1888), volgens wie de functie van de wetenschap zich beperkt tot het ordenen en daardoor zichtbaar maken van de kenbare werkelijkheid. Malandrino wijdt meermalen uit over Dietzgens invloed op Pannekoek en op het marxisme in het algemeen en deze stukken behoren tot de meest belangwekkende van zijn boek.

Voor Pannekoek werd het 'wetenschappelijk socialisme' het interpretatiemodel van de maatschappelijke realiteit en sedertdien maakte hij in Nederland en Duitsland naam als verdediger van de marxistische orthodoxie tegenover achtereenvolgens christen-socialisten, revisionisten en centristen. Ondertussen ontwikkelde hij zich tot een van Nederlands meest vermaarde sterrenkundigen. Dit aspect van zijn werk wordt in Malandrino's politieke biografie gelukkig niet veronachtzaamd, al was het maar omdat Pannekoeks visie op het heelal veel overeenkomsten vertoont met zijn ideeën over politiek. In 1906 gaf Pannekoek zijn academische carrière op voor een betrekking aan de Duitse sociaal-democratische partijsschool en in 1911-1912 werd hij een van de voornaamste woordvoerders van de linkse oppositie binnen de SDP. Hij analyseerde en kritiseerde scherp het parlementarisme en de bureaucrativering van het partijapparaat en pleitte voor de algemene werkstaking en andere vormen van rechtstreekse actie. Uit die jaren dateert ook zijn analyse van het imperialisme als nieuwe fase in de ontwikkeling van het kapitalisme, waaraan de auteur helaas betrekkelijk weinig aandacht besteedt.

De oorlog bracht Pannekoeks gedwongen terugkeer naar Nederland, gevolgd door grootse verwachtingen na de Russische Revolutie. Als een van de weinige marxisten trad hij daarbij buiten het Eurocentrische denkraam door te wijzen op het belang van de Aziatische emancipatiebewegingen voor de wereldrevolutie. Het uitblijven daarvan en de praktijk van het bolsjewistisch bewind stelden Pannekoek diep teleur en tien jaar lang hield hij zich vrijwel niet met politiek op om slechts als astronoom te werken. (Van 1921 tot 1943 was hij directeur van het Sterrenkundig Instituut van Amsterdam.) In de jaren dertig herformuleerde hij evenwel zijn revolutionaire verwachtingen als theoreticus van het radencommunisme. De socialistische partijen hadden zich volgens hem aan het kapitalisme verkocht en de communistische waren handlangers geworden van de sovjetbureaucratie. In hun plaats moesten fabrieksgewijs gekozen arbeidersraden aan de basis de revolutie voorbereiden, daarbij gesteund door de weinige zuivere communisten, die de arbeiders klassebewust dienden te maken. Tot aan het eind van zijn lange leven bleef Pannekoek daarin geloven.

Malandrino heeft alles wat Pannekoek geschreven heeft verzameld — een bibliografie van Pannekoeks geschriften besluit het werk — en op basis daarvan een grondig werkstuk afgeleverd. Ondanks de beperking van een biografie als deze — die immers een persoon centraal stelt, die niet in het middelpunt stond —, heeft hij kans gezien om ook een aardig beeld te schetsen van de toestanden in het extreem-linkse wereldje in Nederland en Duitsland. Het is daarom jammer, dat het boek is geschreven in een taal die voor de meeste geïnteresseerden moeilijk te lezen is. Of inderdaad 'Pannekoeks werk ook nu nog een bijdrage kan leveren aan het zelfkritisch denken van socialistische' (274) vraag ik mij trouwens af. Pannekoeks politieke theorieën zijn belangwekkend, maar zij zijn gebaseerd op de overtuiging dat maatschappelijke processen met de mathematische voorspelbaarheid van de baan der hemellichamen verlopen en op het *idée fixe* van de onvermijdelijkheid der revolutie. Die kerngedachten zijn onjuist gebleken en Pannekoeks *Weltanschauung* werd daarmee een droombeeld.

A. Heering

M. Dumoulin, E. Stols, ed., *La Belgique et l'Étranger aux XIXe et XXe siècles* (Université de Louvain Recueil de Travaux d'histoire et de philologie 6e Série Fascicule 33; Louvain-la-Neuve: Collège Érasme, Brussel: Éditions Nauwelaerts, 1987, 323 blz.).

De overzeese geschiedenis in België is een vakgebied, waar men pas onlangs de handen in elkaar geslagen heeft. In 1984 kwam het voor het eerst tot een vergadering van de contactgroep 'België en het Buitenland in de 19de en 20ste eeuw'. Zoals de benaming al aangeeft, zijn in deze contactgroep niet alleen deskundigen op het gebied van de Derde Wereldgeschiedenis aanwezig. Ook zij, die de Europese contacten van België bestuderen, zijn er lid van.

Het produkt van de eerste bijeenkomst, de hier te recenseren bundel, draagt op het eerste gezicht dan ook een wat hybride karakter. Het boek begint met drie bijdragen, die de Belgische investeringen binnen Europa aan de orde stellen, zij het in het Europa van de semi-periferie om met Wallerstein te spreken: Portugal (Maria Christina Lourenco Cardoso, 'Investisseurs et investissements belges au Portugal, 1884-1914'), Oost-Europa (Béatrice Nizet, 'Le début des investissements pétroliers belges en Europe orientale, 1895-1914') en Italië (Anita Poletti, 'La S. A. Sucrierie et Raffinerie de Pontelongo').

Het merendeel van de artikelen in deze bundel handelt over de kolonisatie van de Belgische Kongo. Luc Vints geeft een overzicht van de koloniale films, die merendeels ten doel hadden het Belgische bestuur over de Kongo in een goed daglicht te stellen ('Afrika werd voorgesteld als een immense negerdancing'). Luc Duurloo beschrijft de 'koloniale lintjesregen' die Leopold II deed neerkomen op de Europeanen, die hem bij het bestuur en de verdediging van de Kongo behulpzaam waren. Het beste artikel over de Kongo is van de hand van Jean-Luc Vellut, die over 'détresse matérielle et découverte de la misère dans les colonies belges d'Afrique centrale, ca. 1900-1960' schrijft.

In zijn bijdrage wijst Vellut op het wankel economisch evenwicht in de Kongo vóór de koloniale verovering. Hongersnoden en epidemieën waren telkens terugkerende verschijnselen. De koloniale staat was aanvankelijk slechts geïnteresseerd in dat deel van de Kongolese samenleving, dat was verbonden met de produktie voor de wereldmarkt. Langzaam ontstond er onder de koloniale bestuurders echter de overtuiging, dat uitvoerproduktie niet goed kon functioneren in een samenleving, waarin de honger groot was en de levensverwachting klein. Tussen de wereldoorlogen wist de gezondheidszorg de belangrijke categorie van infectieziekten terug te dringen. De koloniale landbouwkundigen zagen erop toe, dat er voldoende voedselgewassen (waaronder het nieuwe manioc) werden aangeplant. Het desbetreffende Nederlandse beleid in Indonesië diende de Belgen daarbij als voorbeeld. Namen armoede, ziekte en honger echter wel af in de Kongo? De auteur is pessimistisch; ook gedurende de laatste 25 jaar van het Belgische bewind bleven grote delen van de Kongo onvoldoende voedsel voor de bevolking produceren en kwamen de Kongolezen op het platteland nauwelijks in aanraking met de koloniale gezondheidszorg.

Overigens bezaten de Belgen naast de Kongo in Brazilië een informele kolonie, gelegen in de provincie Mato Grosso. E. Stols beschrijft in zijn bijdrage hoe de Belgen — uiteraard aangevoerd door Leopold II — grote sommen in Brazilië staken in de hoop op rijke inkomsten uit de veeteelt, vleesindustrie en de rubberwinning. Op vaardige wijze maakt de auteur van dit artikel duidelijk, dat de Belgische interesse in Brazilië op niets kon uitlopen. In de eerste plaats hadden de investeerders met de keuze van de Mato Grosso als vestigingsplaats voor hun ondernemingen niet gerekend op de gevolgen van de slechte infrastructuur van dit nieuw